

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΤΑ ΠΕΔΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΔΗΜΑΡΑ

(13 ΚΑΙ 14 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2013)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ

ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της μελέτης αυτής¹ είναι η μετάβαση από τα παιδαγωγικά πρότυπα του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, από την περίοδο δηλαδή της Βαυαροκρατίας και εδραίωσης του ελληνικού κράτους, στα παιδαγωγικά πρότυπα του τέλους του αιώνα, με βάση πάντα τα αναγνώσματα που απευθύνονται στα παιδιά. Η μετάβαση αυτή, που γίνεται περισσότερο αισθητή κατά την εικοσαετία 1860-1880, στην ουσία ταυτίζεται με την ίδια την πορεία ανάπτυξης του κράτους μέσα από τη διάπλαση των πολιτών του, αντανακλά τις ιδεολογικές και πολιτισμικές κατευθύνσεις της μετεπαναστατικής κοινωνίας, που από τις ηθικές αρχές του προεπαναστατικού Διαφωτισμού έφτασε στην εθνική αυτοσυνειδησία και την πατριδογραφία. Από την οικουμενική και ηθική χρήση της αρχαιότητας έφτασε στην εθνική αξιοποίησή της. Με άλλα λόγια, πρόκειται για τη μετάβαση από την ηθική στην εθνική αγωγή. Και όλα αυτά βέβαια, μέσα κυρίως από τη μετάφραση, μέσα από τα δανεισμένα δηλαδή ευρωπαϊκά πρότυπα χρηστοθήειας και αγωγής, κυρίως έως την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, όταν πια η εγχώρια παραγωγή αρχίζει να παίρνει το προβάδισμα έναντι της μεταφρασμένης. Η διαθέσιμη γραμματεία για παιδιά, από την ίδρυση του κράτους και τουλάχιστον έως την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, είναι κατά κύριο λόγο μεταφρασμένα από τα γαλλικά, αλλά και από τα γερμανικά και τα αγγλικά, και αφενός απηχεί τις ευ-

ρωπαϊκές παιδαγωγικές αντιλήψεις και τα ευρωπαϊκά πνευματικά ρεύματα, ενώ αφετέρου υποστηρίζει τη διαδικασία συγκρότησης της πολιτισμικής ταυτότητας του νέου ελληνισμού.

Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η διαπαιδαγώγηση και η ψυχαγωγία των παιδιών βασίστηκε ως επί το πλείστον σε μεταφράσεις έργων με πρόδηλο ψυχοφελή, ηθοπλαστικό και διδακτικό χαρακτήρα². Ως επιλεγμένες μεταφράσεις και παραφράσεις ξένων έργων, τα αναγνώσματα αυτά μετέφεραν στον ελληνικό χώρο μια συνήθως κλασικότερη και συγχρόνως ηθοπλαστική και ψυχοφελή αντίληψη για τη διαπαιδαγώγηση, που ανταποκρινόταν στα αιτούμενα της υπό διαμόρφωση νέας ελληνικής κοινωνίας, με κύριο άξονα αφενός την ευθυγράμμιση με την ευρωπαϊκή παιδεία και αφετέρου την προβολή του αρχαίου προτύπου. Έτσι, αναγνώσματα της κλασικής γραμματείας ή κλασικότερα έργα που πρόβαλλαν τα χρηστά ήθη και πληροφορούσαν για τη ζωή στην αρχαία Ελλάδα, μεταφρασμένα στα ελληνικά, εξυπηρετούσαν τις ανάγκες εκσυγχρονισμού του κράτους και της δημιουργίας ηθικών πολιτών.

Μερικά παραδείγματα: Στην αρχή του 19ου αιώνα και ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια, ανάμεσα στα βιβλία που διαβάζονταν από τα παιδιά και από τους νέους κυριαρχούσαν οι μύθοι του Αισώπου και οι *Περιπέτειες του Τηλεμάχου* του Φρανσουά Φενελόν. Η εκδοτική διαδρομή του Αισώπου ήταν ακατάπαυστη σε ολόκληρο τον αιώνα³, και συνήθως συμπληρωνόταν είτε από άλλους μύθους, όπως η ψευδοομηρική *Βατραχομομαχία*, είτε από ηθοπλαστικά και διδακτικά έργα όπως οι *Ηθικοί χαρακτήρες* του Θεοφράστου. Οι *Τύχαι Τηλεμάχου υιού του Οδυσσέως* του Φενελόν ήταν φυσικά ένα εμβληματικό κείμενο του Διαφωτισμού, που συνέβαλε όχι μόνο στη γνωριμία του νέου ελληνισμού με τον αρχαίο, αλλά και στην προώθηση σημαντικών πολιτικών θέσεων. Το έργο μεταφραζόταν ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα⁴ και συνέχισε να μεταφράζεται σε ολόκληρο τον 19ο, έως το 1883⁵ – η χρονολογία είναι κομβικής σημασίας: η κυκλοφορία του έργου έως και τη γενιά του 1880, είναι επίσης ένα τεκμήριο μεταξύ πολλών άλλων που επιβεβαιώνει ότι κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα η πνευματική ζωή είχε πάρει πια άλλους προσανατολισμούς και ανταποκρινόταν σε νέα αιτούμενα.

Το ίδιο πάνω κάτω συνέβαινε και με πολλά άλλα έργα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τα οποία είχαν ευρεία διάδοση και συνέχισαν να μεταφράζονται κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 19ου αιώνα, έως όμως περίπου το 1880, οπότε είτε εξαφανίστηκαν από το εκδοτικό προσκήνιο ή άρχιζαν να παρουσιάζουν σαφώς φθίνουσα πορεία.

Από την αρχή του 19ου αιώνα, διαβάζονταν επίσης από τα παιδιά χρηστομάθειες, προσευχητάρια και διάφορα ηθοπλαστικά και παραινετικά έργα. Για το φωτισμό του Γένους, κατά τα προεπαναστατικά κυρίως χρόνια, ιδιαίτερος χρήσιμα κρίνονταν και γνωστικά βιβλία, φυσικής ιστορίας ή ηθικοδιδασκτικά, βασισμένα στην αρχαία ιστορία, ή στην Παλαιά και Νέα Διαθήκη. Συνήθως επρόκειτο για μεταφράσεις ή παραφράσεις από τα γαλλικά και τα γερμανικά, αλλά δεν έλειπαν και κάποια πρωτότυπα έργα. Τα βιβλία αυτά ήταν τυπωμένα στα ελληνικά τυπογραφεία της διασποράς στην Ευρώπη (Βιέννη, Βενετία), χωρίς να λείπουν και οι προσπάθειες μεταφραστικής και εκδοτικής παραγωγής σε χώρους ελληνικών κοινοτήτων της καθ' ημάς Ανατολής. Μια τέτοια προσπάθεια για τα παιδιά ήταν της Εταιρείας του Γυμνασίου Σμύρνης, που ανέθετε στους δασκάλους να μεταφράζουν βιβλία αναγκαία στους μαθητές⁶. Άλλα από αυτά τα βιβλία απαιτούσαν τη διαμεσολάβηση του δασκάλου για την κατανόησή τους και άλλα ήταν εξαρχής προσαρμοσμένα στη γλώσσα των παιδιών: «Το ύφος του λόγου είναι απλούν και εύληπτον, και διά τα παιδιά χαριέστατον, διά το είναι γεγραμμένον εν είδει ομιλιών» έγραφε ο Άνθιμος Γαζής για το βιβλίο του Δημητρίου Δάρβαρη *Οικιακή διδασκαλία της φύσεως χάριν των μικρών παιδιών και κορασιών* (Βιέννη, 1810)⁷. Ο Δημήτριος Δάρβαρης είχε άλλωστε διατυπώσει συγκροτημένες και πρωτοποριακές για την εποχή του παιδαγωγικές αντιλήψεις, που στόχευαν στην ηθική και πνευματική διάπλαση των νέων και όχι στη συσσωρευμένη στατική γνώση⁸.

Ιδιαίτερα δημοφιλές εξωσχολικό και διδακτικό ανάγνωσμα, εκτός από τις *Περιπέτειες του Τηλεμάχου*, ήταν η *Αποθήκη των Παίδων της Ζαν-Μαρί Λε Πρενς ντε Μπωμόν*⁹, που κυκλοφόρησε στα ελληνικά σε τέσσερις τόμους (1788-1820), σε μετάφραση του Σπυρί-

δωνος Βλαντή¹⁰. Το έργο της ντε Μπωμόν απηχεί τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και προάγει τον ορθό λόγο και την ευζωία. Στηρίζεται στους διαλόγους μεταξύ μιας παιδαγωγού και μιας ομάδας κοριτσιών πέντε ως δεκατριών ετών, ενώ παράλληλα, με αφετηρία την παράδοση του παραμυθιού, περιλαμβάνει σύντομες ιστορίες (contes) ειδικά προσαρμοσμένες στην αντιληπτικότητα των μικρών ηλικιών και ειδικότερα στις ανάγκες του γυναικείου κυρίως κοινού¹¹. Ο Σπυρίδων Βλαντής άλλαξε τα ονόματα όπως και το φύλο των προσώπων, ενώ η μετάφρασή του έγινε στη λαϊκή κοινή γλώσσα, προκειμένου να είναι κατανοητή από τα παιδιά. Άλλωστε στόχος του ήταν να προσφέρει ένα ανάγνωσμα τόσο εξωσχολικό όσο και για σχολική χρήση, προκειμένου να αντικατασταθούν τα εκκλησιαστικά βιβλία, η *Οκτώηχος* και το *Ψαλτήρι*, ως διδακτικά βιβλία ακατάλληλα από τα παιδιά¹². Το σημαντικό είναι ότι στόχος του Βλαντή ήταν τα ίδια τα παιδιά και όχι οι ενήλικες και ότι το περιεχόμενο της *Αποθήκης* ανταποκρινόταν, κατά τη γνώμη του, τόσο στις αντιληπτικές ικανότητες των παιδιών όσο και στις παιδαγωγικές τους ανάγκες. Στο πνεύμα του Διαφωτισμού, τα διδάγματα της *Αποθήκης* δεν χρειάζονταν παθητική αποστήθιση αλλά μπορούσαν να εντυπωθούν στον ορθό λόγο των παιδιών¹³.

Το έργο της Λε Πρενς ντε Μπωμόν σημείωσε μεγάλη επιτυχία στην Ευρώπη, ενώ και στην Ελλάδα γνώρισε πολλές προσαρμογές, συμπληρώσεις και επανεκδόσεις ως τα μέσα του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της Γαλλίδας παιδαγωγού θα ακολουθήσουν και άλλοι λόγιοι και συγγραφείς, ιδίως με την υιοθέτηση των διαλόγων ως διδακτικού και παιδαγωγικού μέσου. Ο Νεόφυτος Δούκας όχι μόνο συνέταξε ένα ομότιτλο έργο σε διαλόγους¹⁴, αλλά και χρησιμοποίησε το ίδιο μέσο και σε άλλα παιδαγωγικά του βιβλία¹⁵. Εξάλλου, το πρώτο παιδικό περιοδικό *Παιδική Αποθήκη* του Δημητρίου Πανταζή¹⁶ είναι πιθανό να δανείστηκε τον τίτλο του από το έργο της ντε Μπωμόν.

Το 1819 ανατυπώθηκε η πρώτη μετάφραση στα ελληνικά του έργου του Γιοαχίμ Χάινριχ Κάμπε, Γερμανού παιδαγωγού και πρώτου «επαγγελματία» συγγραφέα παιδικών βιβλίων στη Γερμανία, *Ο νέος Ροβινσών*, που είχε κάνει ο Κωνσταντίνος Μπέλιος το

1792 στη Βιέννη¹⁷. Ο νέος *Ροβινσών* του Κάμπε απηχεί το κλίμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και είναι μία από τις σημαντικότερες και γνωστότερες διασκευές για παιδιά, του έργου του Ντάνιελ Ντεφόου, *The life and strange surprising adventures of Robinson Crusoe* (1719). Η διασκευή αυτή αρχικά κυκλοφόρησε στο Αμβούργο, σε δύο τόμους, το 1779 και το 1780, και από τότε γνώρισε μεγάλη επιτυχία, μεταφράστηκε ευρύτατα και κυκλοφόρησε σε πολλές χώρες¹⁸. Το ίδιο έργο μετέφρασε από τα γερμανικά και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, το 1851, και η μετάφρασή του αυτή συνέχισε να επανεκδίδεται τακτικά ως το 1882. Ο *Ροβινσών* αλλά και ο νέος *Ροβινσών*, όπως και οι κάθε λογής ροβινσωνιάδες¹⁹ κατέκλυσαν με τις μεταφράσεις τους ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Το έργο του Ντεφόου, με σαφείς καταβολές από την εποχή του Διαφωτισμού, προσφερόταν ιδιαίτερα για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών κατά τον 19ο αιώνα του επιστημονισμού και του θετικισμού, αφού βασίστηκε στην περιπέτεια, στο ταξίδι και στην ανακάλυψη.

Η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία με την ίδρυσή της το 1836 –πριν από την ίδρυση του σχολείου της και όταν ακόμη είχε προγραμματικό της στόχο την οργάνωση της ελληνικής εκπαίδευσης και την προώθηση της παιδείας– εγκαινίασε το εκδοτικό της πρόγραμμα μεταφράζοντας «εκ ξένων γλωσσών βιβλία ευαρέστου αναγνώσεως και των ηθών καταρτιστικά». Ο Σχινάς τότε μετέφρασε «εκ του Γαλλικού εις διάλεκτον δυστυχώς χυδαίαν μάλλον ή κοινήν τα Πασχαλινά αυγά» και ο Ραγκαβής «εκ του Γερμανικού [...] την μικράν Ηθικήν του Κάμπε»²⁰. Τα αυγά του Πάσχα, Το εξωκλήσιον του δάσους και Η περιστερά του Γιόχαν Κριστόφ φον Σμιτ κυκλοφόρησαν το 1837 και ήταν οι πρώτες εκδόσεις της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας²¹. Η *Ηθική προς χρήσιν των παιδων* του Κάμπε, σε μετάφραση του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1839 και επανεκδιδόταν σε τακτά διαστήματα έως το 1871. Και πάλι εδώ διαπιστώνουμε ότι οι μεταφράσεις των ηθικοδιδασκικών αυτών έργων σταμάτησαν γύρω στο 1870 με 1880.

Η περίπτωση του Κριστόφ φον Σμιτ (1768-1854), καθολικού ιερωμένου και παιδαγωγού από τη Σουηβία της νότιας Γερμανίας, καταδεικνύει τον τρόπο πρόσληψης και προσαρμογής των ευ-

ρωπαϊκών πολιτισμικών και κοινωνικών προτύπων στις ελληνικές συνθήκες. Τα παιδικά και κατά κύριο λόγο παιδαγωγικά και διδακτικά του διηγήματα συνδυάζουν τον παραμυθιακό και φαντασιακό κόσμο των ιπποτικών μυθιστορημάτων με τον πραγματικό κόσμο των κοινωνικών ανισοτήτων που προσφέρουν πλείστες παραδειγματικές περιπτώσεις για να αναδειχτεί η ηθική δοκιμασία της αρετής. Μεταφράστηκαν ευρύτατα και κυκλοφόρησαν σε πολλές ευρωπαϊκές και βαλκανικές χώρες προσφέροντας υλικό για την ηθική διαπαιδαγώγηση των παιδιών²². Τα βιβλιογραφικά δεδομένα δείχνουν ότι η παρουσία του Σμιτ στην ελληνική βιβλιογορά ήταν συντριπτική, και μάλιστα συγκρινόμενη με άλλους ιδιαίτερα δημοφιλείς ξένους συγγραφείς που μεταφράζονται ευρύτατα κατά τον 19ο αιώνα, όπως ο Ιούλιος Βερν ή ο Αλέξανδρος Δουμάς. Και πάλι όμως, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία του Κυριάκου Ντελόπουλου, οι μεταφράσεις αυτές παρουσίασαν φθίνουσα πορεία από το 1870 και μετά. Το έργο του Σμιτ αρχικά πρέπει να έγινε γνωστό από τις πρώτες μεταφράσεις που τυπώθηκαν στο Βουκουρέστι το 1832 και το 1834²³. Έκτοτε, και με απαρχή τις εκδοτικές και μεταφραστικές επιλογές της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας, οι τίτλοι βιβλίων του Σμιτ που μεταφράστηκαν στα ελληνικά υπερβαίνουν τους είκοσι, ενώ οι πολλαπλές επανεκδόσεις και παραφράσεις τους καλύπτουν ολόκληρο τον 19ο αιώνα. Τα βιβλία αυτά τυπώθηκαν, εκτός από την Αθήνα, στην Ερμούπολη της Σύρου, στα Ιόνια νησιά αλλά και στη Σμύρνη και συχνά χρησιμοποιήθηκαν ως εγκεκριμένα αναγνώσματα στα δημοτικά σχολεία.

Από την αρχή της δεκαετίας του 1840, εκτός από την αδιάλειπτη παρουσία των έργων του Σμιτ, αλλά και άλλων ψυχοφελών και ηθοπλαστικών αφηγημάτων, εκτός επίσης από τους μύθους του Αισώπου και τα έργα του Φενελόν, πλήθαιναν οι μεταφράσεις γνωστών ιστορικών και ιπποτικών μυθιστορημάτων περιπέτειας, τα οποία βέβαια δεν γράφτηκαν ειδικά για τα παιδιά, αλλά διαβάστηκαν πάρα πολύ από παιδιά και νέους. Έτσι, ενώ η πορεία του *Ροβινσώνα* και των διασκευών του παρέμενε σταθερή, το 1845 δημοσιεύτηκε στην Κωνσταντινούπολη, για πρώτη φορά στα ελληνικά, *Ο κόμης του Μοντεχρίστου* (α τόμος) του Αλέξανδρου Δουμά, σε μετάφραση του

Ι. Πάτροκλου, το 1849 *Οι τρεις σωματοφύλακες*, σε μετάφραση Γρ. Καμπούρογλου και το 1852 *Ο υποκόμης της Βραζελόννης*, άγνωστου μεταφραστή. Κατά τη διάρκεια ολόκληρου του 19ου αιώνα, δημοσιεύτηκαν πλήθος μεταφράσεις έργων του Δουμά, που τυπώνονταν και επανεκδίδονταν τακτικά σε χώρους ελληνικών κοινοτήτων της ανατολικής Μεσογείου, στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, στο Κάιρο και φυσικά στην Αθήνα και τη Σύρο²⁴. Μέσα στο κλίμα αυτό, ο Λέων Μελάς (1812-1879) δημοσίευσε στα 1858 μία παράφραση κειμένου του 1818, το *Ο Γεροστάθης ή Αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας*, κατά το έργο του Λωράν-Πιερ Ζυσιέ, *Simon de Nantua* (1818)²⁵. Το περιεχόμενο του βιβλίου είναι διδακτικό, βασίζεται στις διηγήσεις του Γεροστάθη ως το «Αλφάβητον της μεγάλης τέχνης του βίου» και αποσκοπεί «εις την ηθικήν διάπλασιν των Ελληνοπαίδων». Οι διηγήσεις αυτές είναι σύντομα παραβολικά διηγήματα με στόχο την «υγεία του σώματος, του νοός, και της καρδίας» κατά το αρχαιοελληνικό πρότυπο. Ο *Γεροστάθης* απηχεί τις αρχές της σκέψης του Διαφωτισμού και αποτελείται από σύντομες παραβολικές ιστορίες, όλες αντλημένες από την αρχαιότητα, οι οποίες στοχεύουν στο φρονηματισμό και τον παραδειγματισμό των νέων. Η αναγωγή στην αρχαιότητα, το αίτημα για ενότητα στο χώρο και στο χρόνο αποτελούσε, άλλωστε, κεντρική συνιστώσα της υπό συγκρότηση νεοελληνικής ταυτότητας.

Συνεπώς, το εκδοτικό τοπίο για παιδιά από την ίδρυση του κράτους έως περίπου το 1860 κυριαρχούνταν από μεταφράσεις ηθικο-διδασκτικών ιστοριών ή ιστοριών περιπέτειας. Θεωρείται, και σωστά, ότι η γενιά του 1880 έφερε μια τομή γενικά στα πνευματικά πράγματα της χώρας και ειδικότερα στο χώρο της παιδικής γραμματείας. Είναι μάλιστα κοινή διαπίστωση ότι η ελληνική παιδική λογοτεχνία θεμελιώθηκε με το έργο των λογοτεχνών της γενιάς του 1880²⁶. Η διαπίστωση αυτή ως ένα βαθμό επαληθεύεται από τα κείμενα και τα βιβλιογραφικά δεδομένα, που δείχνουν ότι κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα άλλαξε σημαντικά το τοπίο τόσο ως προς την ποσότητα των εγχώριων –ελληνικών– παιδικών αναγνωσμάτων όσο και ως προς το είδος, το περιεχόμενο και τους γενικότερους προσανατολισμούς τους. Ωστόσο, οι τομές δεν πραγ-

ματοποιούνται εν μιά νυκτί, μόνο μέσα από την τυχαία συνεύρεση χαρισματικών ανθρώπων, αλλά προετοιμάζονται από πριν και είναι αποτέλεσμα πολλών παραγόντων. Στην ουσία, όταν μιλάμε για τομές εννοούμε την εντονότερη πύκνωση φαινομένων που απαντούσαν και στο παρελθόν, αλλά με διαφορετικό τρόπο ή με άλλη συχνότητα. Έτσι, σε μια πρώτη γενική εκτίμηση, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η κοινώς διαπιστωμένη άνηση της ελληνικής παιδικής γραμματείας κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα προκύπτει από τα ζητούμενα της πνευματικής ζωής για εθνική παιδεία και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σχολική εκπαίδευση, τόσο ως προς το περιεχόμενο των παραγόμενων βιβλίων όσο και ως προς τις ιδιότητες των δημιουργών τους. Έτσι, στο χώρο της γραμματείας για τα παιδιά, κάποια από τα βασικά γνωρίσματα της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα είχαν αρχίσει να προετοιμάζονται από πριν, από την εικοσαετία του 1860-1880.

Το ιστορικό πλαίσιο της εικοσαετίας αυτής είναι καθοριστικής σημασίας. «Η επανάσταση του 1862 θα δημιουργήσει νέες συνθήκες» σημειώνει ο Αλέξης Δημαράς «και θα γεννήσει καινούριες ελπίδες». Μέσα στο κλίμα αυτό η μετονομασία του «Πανεπιστημίου του Όθωνος» σε «Εθνικόν Πανεπιστήμιον» είναι μεν συμβολική, όπως επισημαίνει και ο Αλέξης Δημαράς, καθώς προέρχεται από την προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση, αλλά δηλώνει και τις νέες κατευθύνσεις που παίρνει η νεοελληνική κοινωνία²⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι τότε έγιναν κάποιες πιο σοβαρές συζητήσεις στη Βουλή, ώστε να ανανεωθεί το εκπαιδευτικό σύστημα που ήταν σε ισχύ από το 1834. Οι συζητήσεις δεν τελεσφόρησαν, η μεταρρύθμιση και πάλι δεν έγινε, και η Εθνοσυνέλευση αποφάσισε το άρθρο του Συντάγματος για την εκπαίδευση να παραμείνει ως είχε το 1844. Ωστόσο, το Σύνταγμα του 1864 νομιμοποίησε τη λαϊκή κυριαρχία και κατοχύρωσε τις πολιτικές ελευθερίες, ενώ η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη, το 1875, έδωσε ουσιαστικό νόημα στον κοινοβουλευτισμό με την αρχή της «δεδηλωμένης»²⁸. Η πολιτική αυτή επιλογή δημιούργησε μια νέα σχέση του πολίτη με το κράτος, μεγαλύτερο αίσθημα ευθύνης για την τύχη του, εντονότερη εθνική αυτοσυνειδησία και ένα αίτημα για πρόοδο, εξέλιξη και εκ-

συγχρονισμό. Ο ρόλος του ενεργού, δραστήριου και φιλοπρόοδου πολίτη του μέλλοντος, με απόλυτη όμως συνείδηση της παλαιάς και ένδοξης καταγωγής του, απαιτούσε διαφορετική πια προετοιμασία, ήδη από την παιδική ηλικία, μια προετοιμασία περισσότερο εναρμονισμένη με τα εθνικά αιτούμενα αλλά και με περισσότερο επιλεκτική προσήλωση στις τάσεις της εκσυγχρονισμένης Ευρώπης.

Το 1861 σημειώθηκε μία από τις πρώτες ενδείξεις της μετάβασης στα νέα πρότυπα. Εμφανίστηκε το πρώτο ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα, *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασεως, ήτοι σκηναί εν Ελλάδι από του έτους 1821-1828* του Στέφανου Ξένου²⁹. Το έργο αυτό, μοιλονότι δεν γράφτηκε ειδικά για το παιδικό ή νεανικό κοινό—τα όρια είναι άλλωστε ακόμη αρκετά ρευστά για το τι ακριβώς συνιστά παιδικό ανάγνωσμα—, δικαίως καταχωρίζεται στα παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα³⁰, αφού είναι διαπιστωμένη η μεγάλη επιτυχία του ανάμεσα σε όλα τα μέλη της ελληνικής οικογένειας της εποχής³¹. Η επιτυχία του βιβλίου στους νέους οφείλεται προφανώς στους ίδιους λόγους επιτυχίας και των άλλων ηρωικών και ιστορικών μυθιστορημάτων περιπέτειας, με το πρόσθετο σημαντικό στοιχείο ότι η μυθοπλαστική ιστορία της *Ηρωίδος* τοποθετείται στο πραγματικό ιστορικό πλαίσιο της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για το πλέον εμβληματικό γεγονός της πρόσφατης ιστορίας, πηγή της ανεξαρτησίας του Γένους, δείγμα απαράμιλλου ηρωισμού και αυτοθυσίας και βέβαια πυλώνα της νεοελληνικής ταυτότητας.

Βασισμένος σε αρχαιακές πηγές και ακολουθώντας το αφηγηματικό πρότυπο του Γουόλτερ Σκοτ, ο Στέφανος Ξένος παρουσίασε σκηνές και γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης με ιστορική ακρίβεια και αντικειμενικότητα, ικανοποιώντας έτσι τόσο την ανάγκη καταγραφής τους όσο και την ανάγκη πληροφόρησης του κοινού της εποχής. Επιπλέον, οι κεντρικοί ήρωες της ιστορίας είναι χαρακτήρες στατικοί και ανεξέλικτοι, και εύκολα διαχωρίζονται σε «καλούς» και «κακούς», όπως συνηθίζεται στα παιδικά αναγνώσματα. Έτσι, το ένδοξο έπος της ελευθερίας των Ελλήνων, μετουσιωμένο σε μια αισθηματική και συχνά απίθανη και υπερβο-

λική ιστορία, μπορούσε όχι μόνο να τέρπει και να διδάσκει αλλά συγχρόνως και να τονώνει το εθνικό αίσθημα της νέας ελληνικής κοινωνίας. Ίσως η αξία του έργου, τουλάχιστον στο πλαίσιο των αναγνωσμάτων για παιδιά, να έγκειται στο γεγονός ότι, αντίθετα με άλλα μυθιστορήματα που δημοσιεύονταν ή και μεταφράζονταν την εποχή εκείνη, η *Ηρωίς*, ως ανάγνωσμα κατάλληλο για όλες τις ηλικίες, σηματοδότησε μια αλλαγή στους προσανατολισμούς των παιδικών αναγνωσμάτων, συνδυάζοντας την περιπέτεια με την αισθηματική ιστορία, αλλά και εστιάζοντας σε θέματα εθνικά και όχι μόνο ψυχαγωγικά ή αμιγώς ηθικοδιδασκτικά και παιδαγωγικά.

Επίσης, στα χρόνια από το 1860 ως το 1880, τα παιδικά αναγνώσματα λειτούργησαν ολοένα και περισσότερο συνδεδεμένα με τη σχολική διδασκαλία. Η ένδειξη «προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων» συνόδευε πλέον συχνότερα τα δημοσιευμένα βιβλία και συνήθως σήμαινε την προηγούμενη επίσημη έγκρισή τους από το υπουργείο³². Η διασύνδεση ωστόσο του σχολικού και του εξωσχολικού βιβλίου είχε και τις αντίστοιχες συνέπειες στο περιεχόμενο, που θα αποκτήσει προοδευτικά έναν σαφέστερο εθνικό και ελληνοκεντρικό χαρακτήρα, πάντα όμως παράλληλα με το στόχο της ηθικής αγωγής.

Οι μεταφράσεις κυριαρχούσαν πάντα στην εκδοτική εικόνα των βιβλίων για παιδιά, αλλά από την αρχή της δεκαετίας του 1870 σημειώθηκε μια σημαντική αύξηση και της ελληνικής παραγωγής εξωσχολικών αναγνωσμάτων. Ολοένα και περισσότεροι Έλληνες συγγραφείς, λόγιοι, λογοτέχνες και παιδαγωγοί, ασχολήθηκαν με το παιδικό βιβλίο και δημοσίευσαν πρωτότυπα έργα που προορίζονταν τόσο για το σπίτι όσο και για το σχολείο. Η αλήθεια, βέβαια, είναι ότι η απουσία της ένδειξης «εκ του γαλλικού, αγγλικού», που συνήθως συνόδευε τις μεταφράσεις και παραφράσεις ξένων έργων, δεν σημαίνει απαραίτητα και αμιγώς πρωτότυπη παραγωγή. Σημαίνει όμως μια ολοένα και πιο ελεύθερη προσαρμογή των ξένων προτύπων στα ελληνικά δεδομένα και την απαρχή μιας περισσότερο εθνοκεντρικής και ελληνοπρεπούς αγωγής, που δεν εστίαζε πια μόνο ή κυρίως στην ηθική διαπαιδαγώγηση αλλά και στην τόνωση του εθνικού φρονήματος των παιδιών³³. Σημαίνει επί-

σης και μια ολοένα και εντονότερη ειδική μέριμνα για το παιδί και την εκπαίδευσή του, γεγονός που συνάδει βέβαια με την ανάλογη δραστηριότητα συγγραφής διδακτικών εγχειριδίων για το σχολείο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα παιδιά είχαν τη δυνατότητα να διαβάσουν αρχαία ελληνική ιστορία, ως εξωσχολικό ανάγνωσμα, από το μεταφρασμένο στα ελληνικά έργο του Γάλλου Ζυλ Ρεϋμόν Λαμέ-Φλερύ (1797-1878), ο οποίος είχε συγγράψει πλήθος ιστορικά και διδακτικά βιβλία για παιδιά. Η *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος προς χρήσιν των παιδων μετ' εφαρμογής ηθικών παραγγελμάτων* δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1861 σε μετάφραση του Μάρκου Δ. Σακορράφου και έκτοτε επανεκδόθηκε άλλες τέσσερις φορές ως το 1872. Η εικόνα των εξωσχολικών βιβλίων ιστορίας για παιδιά αντανακλά και την εικόνα των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας³⁴ που ήταν κατά κύριο λόγο ερανίσματα, μεταφρασμένα από έργα Δυτικοευρωπαϊών ιστορικών, ειδικά προσαρμοσμένα για τη σχολική πράξη και για το παιδικό αναγνωστικό κοινό.

Όσα έργα Ελλήνων δημοσιεύτηκαν από τη δεκαετία του 1870 και μετά, ακολούθησαν ακόμη, σε μεγάλο βαθμό, τον τύπο των αντίστοιχων δυτικοευρωπαϊκών, τόσο ως προς τη θεματολογία και τον παιδαγωγικό τους προσανατολισμό όσο και ως προς την παιδαγωγική μέθοδο και τη δομή τους. Αριθμητικά ακόμη κυριαρχούσαν οι συλλογές διηγημάτων ηθικής και θρησκευτικής αγωγής, που στόχο είχαν τον παραδειγματισμό μέσα από σύντομες και απλοϊκές ιστορίες. Δεν έλειψαν όμως και τα ιστορικά έργα. Τα έργα αυτά ακολούθησαν το αφηγηματικό και διδακτικό πρότυπο της βιογραφίας γνωστών προσώπων από την αρχαία ιστορία και τον κόσμο του πνεύματος, καθώς και μυθολογικών ηρώων, με στόχο την ηθική αλλά και την εθνική αγωγή μέσα από τον παραδειγματισμό που προσφέρει το ιστορικό παρελθόν³⁵. Τα μεταφρασμένα αρχαιόθεμα και γενικότερα ιστορικά έργα για παιδιά, από το πλαίσιο της εγκυκλοπαιδικής γνώσης και από οικουμενικά παραδείγματα χρηστοθήειας, μεταφέρονταν ως προϊόντα εθνικής πολιτισμικής και συλλογικής μνήμης και καθίσταντο πυλώνες της εθνικής ταυτότητας. Από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, οι ανάγκες της εθνικής συγκρότησης θα επιφέρουν και μια διαφορετική πρόσληψη των μεταφρασμένων αρχαιόθεμων

έργων: αυτό που πριν ήταν κυρίως ένα «αρχαιότροπο ηθικό ανάγνωσμα», θα αποβεί επιπλέον ένα εθνικό ανάγνωσμα βασισμένο στην προγονική ιστορία, στην εθνική δηλαδή ιστορία και μυθολογία.

Έτσι, η φυσιογνωμία των παιδικών αναγνωσμάτων που δημοσιεύτηκαν εκείνη την περίοδο αντανακλά την ίδια την κατάσταση της εκπαίδευσης και των προσανατολισμών της. Παράλληλα φανερώνει την ανάληψη ιδιωτικών πρωτοβουλιών για τη βελτίωσή της³⁶. Από το 1870 και μετά, έντονη δραστηριότητα για την αναμόρφωση της παιδείας θα αναπτύξουν πολλά σωματεία και σύλλογοι, όπως ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος» και ο «Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως». Τα βιβλία για παιδιά, μεταφρασμένα και πρωτότυπα, ήταν εναρμονισμένα με τις κρατούσες τάσεις και αντιλήψεις (έμφαση στην αρχαιότητα, παροχή γνώσεων γενικής και όχι εξειδικευμένης και πρακτικής παιδείας, ηθική και θρησκευτική αγωγή), ενώ συγχρόνως άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες παιδικές σειρές, ένδειξη τόσο της αυξανόμενης ζήτησης όσο και της ειδικής μέριμνας για την αγωγή και την εκπαίδευση: το 1860 εμφανίστηκε η «Βιβλιοθήκη των Παίδων» (τυπ. Χ. Ν. Φιλαδελφέως) με έναν και μόνο τίτλο, τον *Δον Κισότ*, αλλά πάντως ανάμεσα στους πολλούς για παιδιά του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλαδελφέως, το 1868 η «Παιδική Βιβλιοθήκη» των Περρή και Βαμπά, που δημοσίευσε δεκατέσσερις τίτλους βιβλίων ως το 1875, ενώ το 1871 εμφανίστηκε η Βιβλιοθήκη του «Συλλόγου προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων» με ηθοπλαστικό έργο αγνώστου συγγραφέα, μεταφρασμένο από τα γαλλικά από τον Ι. Ι. Πορσάτο και «μεταρρυθμισθέν προς τα καθ' ημάς ήθη»: *Αγροτική σοφία. Συνομιλίες πάππου με τους εγγόνους αυτού περί της οικογενείας, περί πατρικής εξουσίας, περί εργασίας, περί πλουσίων και περί πτωχών*. Η Βιβλιοθήκη του Συλλόγου θα εκδώσει ως το τέλος του 19ου αιώνα συνολικά έντεκα τίτλους βιβλίων για παιδιά. Συγχρόνως, μέλη της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συνέχισαν να επιμελούνται σταθερά μεταφράσεις και εκδόσεις πολλών παιδικών βιβλίων, που δημοσιεύονταν σε διάφορα τυπογραφεία³⁷.

Ας σημειωθεί επίσης ότι κατά την περίοδο αυτή μετέφρασαν βι-

βλία για παιδιά δύο λόγιες γυναίκες που αφιερώθηκαν στην εκπαίδευση των κοριτσιών και συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη της γυναικείας αυτοσυνειδησίας κατά τον 19ο αιώνα. Το 1870 δημοσιεύτηκαν οι *Εικόνες του παιδικού βίου εις τέρψιν και ωφέλειαν των παιδων. Ερανισθείσαι και προς την εν Ελλάδι χρήσιν διασκευασθείσαι υπό Ελληνίδος μητρός*. Η Ελληνίδα μητέρα που υπογράφει είναι η Αικατερίνη Λασκαρίδου (1842-1916), σημαντική παιδαγωγός και υπεύθυνη για την εισαγωγή του φροβελιανού συστήματος στα νηπιαγωγεία³⁸. Την ίδια χρονιά, η Σαπφώ Λεοντιάς³⁹ μετέφρασε από τα γαλλικά το έργο της Μαρί Παπ Καρπαντιέ *Ιστορία ηθοποιητικά και μαθήματα επί διαφόρων πραγμάτων μετά ποιημάτων διά παιδιά*. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου και η Σαπφώ Λεοντιάς ήταν ανάμεσα στις γνωστότερες παιδαγωγούς του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, που πάλεψαν για το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση και συνέβαλαν σημαντικά με το διδασκαλικό και συγγραφικό τους έργο στη γενικότερη αναμόρφωσή της.

Την περίοδο ακριβώς που προηγείται της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα, το αναγνωστικό τοπίο των παιδιών θα σφραγιστεί από τις μεταφράσεις των μυθιστορημάτων του Ιουλίου Βερν. Το πρώτο έργο του Ιουλίου Βερν που δημοσιεύτηκε στα ελληνικά, το 1873, είναι το *Αφρική ή πέντε εν αεροστάτω εβδομάδες*⁴⁰, σε μετάφραση του Φωκίωνα Α. Βουτζινά. Από τότε, τα έργα του Ιουλίου Βερν συνέχισαν να μεταφράζονται και να επανεκδίδονται τακτικά, κερδίζοντας αναγνώστες όχι μόνο ανάμεσα στο παιδικό και νεανικό κοινό αλλά και στο κοινό των ενηλίκων. Με τα μυθιστορήματα του Ιουλίου Βερν συντελέστηκε η αναγωγή του μυθιστορήματος σε είδος ταυτόχρονα διδακτικό και ψυχαγωγικό και η αποδοχή του από ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό. Στην ευρεία αποδοχή του έργου του Βερν συνέτεινε και το γεγονός ότι ο Γάλλος συγγραφέας δεν περιχαρλώθηκε σε εθνικές ιδιοτυπίες, δεν θέλησε να γράψει ούτε εθνικές ιστορίες ούτε εθνικές γεωγραφίες. Ο στόχος του υπήρξε πάντα οικουμενικός και διδακτικός, με πρότυπα που αναδεικνύουν τη δύναμη του πνεύματος και τις ανθρωπιστικές αξίες⁴¹.

Η περίοδος της εικοσαετίας 1860-1880 ήταν τελικά περίοδος μεταβατική, γιατί οδήγησε από την προσπάθεια δημιουργίας ηθικών

πολιτών προς τη συγκρότηση πολιτών με εθνική συνείδηση. Αργά αλλά σταθερά, το ιστορικό και μυθολογικό παρελθόν αποδεσμεύτηκε από το σχήμα της γενικής ιστορίας και της ηθικής αγωγής, προκειμένου να ενταχθεί στο πλαίσιο της εθνικής ιστορίας. Το ίδιο συνέβη άλλωστε και με την ελληνική ιστοριογραφία, η οποία απαγκιστρώθηκε από τα ευρωπαϊκά της πρότυπα και οδηγήθηκε προς μια περισσότερο εθνική και ελληνοκεντρική προσέγγιση καθώς και προς μια σχολαστικότερη μεθοδολογία και αξιοποίηση των πηγών. Με τους διαγωνισμούς διδακτικών βιβλίων του 1882, τα διδακτικά βιβλία ιστορίας υιοθέτησαν πλέον επισήμως το τρίσημο σχήμα του Παπαρρηγόπουλου (αρχαία - μέση - νεότερη ιστορία)⁴², που τεκμηριώνει την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους ως αυθύπαρκτου οργανισμού που αναπτύσσεται και εξελίσσεται. Έτσι, η γενική ιστορία υποχώρησε μπροστά στην εθνική, και τα παιδικά αναγνώσματα, εκτός από τον ηθοπλαστικό τους προσανατολισμό, απέκτησαν και εθνική αποστολή. Όλα δείχνουν ότι η μεταβατική περίοδος της εικοσαετίας 1860-1880 κορυφώθηκε στις αρχές του 1880 και σηματοδότησε μια γενικευμένη στροφή στην πνευματική ζωή της χώρας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μεγάλο μέρος της μελέτης αυτής έχει ήδη δημοσιευτεί στη γαλλική γλώσσα: Ourania Polycandrioti, «Lectures pour enfants. Productions originales et traductions au XIXe siècle en Grèce», *The Historical Review / La Revue Historique*, 12 (2015), σ. 101-124.
2. Καθοριστική για την αλλαγή της οπτικής στα θέματα της ιστορίας, αλλά και της θεωρίας, της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας υπήρξε βέβαια η βιβλιογραφία του Κυριάκου Ντελόπουλου, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1995. Για τα παιδικά αναγνώσματα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, βλ. επίσης Στέση Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα 2010, κεφ. «Παιδική και νεανική λογοτεχνία», σ. 185-211.
3. Βλ. σχετικά, Στέση Αθήνη, «Η παρουσία του François de Salignac de la Motte Fénelon στη νεοελληνική παιδεία, 18ος-19ος αι.», στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία 18ος-19ος αι.*, Πρακτικά συνεδρίου

- προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη (Ρέθυμνο, 12-14 Απριλίου 2013), επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης – Αλέξης Καλοκαιρινός & Δημήτρης Πολυχρονάκης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σ. 109-142, όπου και η πληρέστερη βιβλιογραφία για το θέμα.
4. Για τις πρώτες χειρόγραφες μεταφράσεις του έργου στα ελληνικά αλλά και για τη μετάφραση του Γοβδελά, βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Institute for Balkan Studies, 142 (Θεσσαλονίκη 1974), σ. 647-648. Για τον Δημήτριο Γοβδελά, βλ. στο ίδιο, σ. 632-649.
 5. Βλ. σχετικά, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ. Στέλλα Νικολούδη, ΜΠΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 94. Μεταφραστές εμφανίζονται διαδοχικά οι Λέων Φωσσεύς, Μηνάς Μινωΐδης, Γεώργιος Πολυμέρης, Σ. Γ. Στέφανος, Κωνσταντίνος Σταματιάδης. Το έργο επίσης μεταφράστηκε και στα καραμανλίδικα, από τον Παύλο Μισαηλίδη, το 1887. Η μετάφραση του Γοβδελά επανεκδίδεται ως το 1864.
 6. Βλ. σχετικά, Βίκυ Πάτσιου, «Μεταφραστικές δοκιμές και προϋποθέσεις στα όρια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ο Ερασιστής*, 19 (1993), σ. 217.
 7. Αναφέρεται από τον Κυριάκο Ντελόπουλο, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, ό.π., λ. 27, σ. 79.
 8. Για τον λόγιο και παιδαγωγό Δημήτριο Δάρβαρη, βλ. Άννα Ταμπάκη, «Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί “ηθικής” αντιλήψεις του», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1995, σ. 107-120, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις.
 9. *Magasin des enfants ou dialogues d'une sage gouvernante avec ses élèves de la première distinction* (1757), στο οποίο επίσης περιέχεται και η γνωστή ιστορία «Η ωραία και το τέρας». Βλ. σχετικά, Michel Delon & Pierre Malandain, *Littérature française du XVIIIe siècle*, Presses Universitaires de France, Paris 1996, σ. 392 και Isabelle Jan, *La littérature enfantine*, Ouvrières Dessain et Tolra, Paris 1985, σ. 199-200. Η Jeanne-Marie Leprince de Beaumont εξέδιδε επίσης εφημερίδα, *Le Nouveau Magasin Français*, που χωρίς να είναι φεμινιστικό έντυπο υποστήριξε όμως την αξία της γυναικείας αυτοσυνειδησίας. Βλ. Georges Duby & Michelle Perrot, *Histoire des femmes en Occident*, τόμ. III, *XVIe-XVIIe siècle*, Perrin, Paris 2002, σ. 500, 512.
 10. Για το έργο της Leprince de Beaumont και τη μετάφραση του Σπ. Βλαντί,

- βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, «*Η Αποθήκη των Παιδων της Madame Leprince de Beaumont: Ένα σχολικό εγχειρίδιο στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*», στο *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, ΕΛΙΑ & Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 103-120.
11. Denise Escarpit, *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995, σ. 70 και Μάρθα Καρπόζηλου, «*Η Αποθήκη των Παιδων της Madame Leprince de Beaumont...*», *ό.π.*, σ. 109-111.
 12. Μάρθα Καρπόζηλου, «*Η Αποθήκη των Παιδων της Madame Leprince de Beaumont...*», *ό.π.*, σ. 104-105.
 13. Βλ. σχετικά τον Πρόλογο του Βλαντή στο έργο καθώς και Μ. Γ. Μαρακλής, «*Ένας παλιός πρόλογος σε παιδικό βιβλίο*», *Παιδική λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη*, επιμ. Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου, Καστανιώτης, Αθήνα 1993, τόμ. Α, σ. 25-32.
 14. *Αποθήκη των Παιδων* υπό Νεοφύτου Δούκα, Βιέννη 1814.
 15. Φοίνιζ, *ήτοι διάλογοι και επιστολαί εις χρήσιν των νέων εν τοις Γυμνασίοις*, Βιέννη 1815.
 16. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής*, Καστανιώτης, Αθήνα 2^η1995.
 17. Βλ. σχετικά, Μάρθα Καρπόζηλου, «*Ο Νέος Ροβινσών του Joachim Heinrich Campe*», περ. *Η Λέξη*, αφιέρωμα: *Παιδική λογοτεχνία*, τχ. 118 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1993), σ. 792-801. Βλ. επίσης, Άλκης Αγγέλου, «*Το διαφυγόν μυθιστόρημα, 2. Η περίπτωση του Robinson Crusoe*», και Σοφία Ντενίση, «*Η διεθνής και η ελληνική πορεία του Ροβινσώνα Κρούσου και των Ροβινσωνιάδων κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Μια πρώτη προσέγγιση*», *Το παιδικό βιβλίο στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, *ό.π.*, σ. 51-65 και 67-81 αντίστοιχα.
 18. Denise Escarpit, *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*, *ό.π.*, σ. 80-83.
 19. Ο Κυριάκος Ντελόπουλος έχει ευρετηριάσει για τον 19ο αιώνα δεκατρείς διαφορετικές διασκευές του Ροβινσώνα, σε 49 εκδόσεις και επανεκδόσεις, γραμμένες από ξένους αλλά και Έλληνες συγγραφείς (βλ. *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, *ό.π.*, σ. 526-527).
 20. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τόμ. 2ος, εκδ. Γεώργιος Κασδόνης, Αθήνα 1895, σ. 24-25.
 21. Τα διηγήματα του Schmid αρχικά δημοσιεύτηκαν ανωνύμως. Για την ταύτιση του συγγραφέα αλλά και για τα λάθη που παρεισέφεησαν στις ιστορίες της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας γύρω από το πρόσωπό του, βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Η «Παιδική Αποθήκη» και ο Δημήτριος Πανταζής*, *ό.π.*, σημ. 15, σ. 45-51.

22. Βλ. σχετικά, Denise Escarpit, *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 74-75.
23. Πρόκειται για το *Χαμένον παιδίον* (Βουκουρέστι, 1832) και την *Ιστορία Ερρίκου του Αϊσενφέλς* (Βουκουρέστι, 1834). Βλ. σχετικά, Κυριάκος Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, ό.π., λ. 139 και 147.
24. Το γεγονός επισημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς, βασιζόμενος στα εντυπωσιακά για την εποχή εκδοτικά δεδομένα (πουλήθηκαν περισσότεροι από 100.000 τόμοι έργων του Δουμά σε μια περίοδο σαράντα ετών), προκειμένου να καταδείξει τον έντονο προσανατολισμό της ελληνικής λόγιας ζωής προς τη γαλλική παιδεία καθώς και την αθρόα εισροή γαλλικών μυθιστορημάτων στον ελληνικό χώρο. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 354.
25. Βλ. σχετικά, Βίκυ Πάτσιου, «L.-P. Jussieu, *Simon de Nantua* (1818). Η περιπλάνηση του αγαθού εμπόρου και οι αφηγηματικές της προσαρμογές στα ελληνικά», *Ο Ερανοστής*, 20 (1995), σ. 66-74.
26. Δημήτρης Γιάκος, *Ιστορία της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας*, Παπαδήμας, Αθήνα ¹⁰1993, σ. 40 κ.ε.
27. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, Εισαγωγή, τόμ. Α: *1821-1894*, Ερμής, Αθήνα 1990, σ. λς.
28. Βλ. σχετικά, Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ιδεολογικές διαδρομές. Πολιτική γλώσσα και κοινωνία 1871-1909», *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμ. 5ος, επιστημ. επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Νέα Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 173-174 κ.ε.
29. Βλ. σχετικά, Απόστολος Σαχίνης, «Το ιστορικό μυθιστόρημα», σ. 72-81. Βλ. επίσης, την εισαγωγή της Βικτωρίας Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, επιμελήτριας της σύγχρονης έκδοσης του έργου στη σειρά «Νεοελληνική Βιβλιοθήκη», Τδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1988, σ. 8-27.
30. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Παιδικά και νεανικά βιβλία του 19ου αιώνα*, ό.π., λ. 338.
31. Βλ. ενδεικτικά μαρτυρία του Κωστή Παλαμά (*Άπαντα*, τόμ. 4ος, Μπίρης, σ. 340 και 345), που αναφέρεται από τη Σοφία Ντενίση, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott* (1830-1880), Καστανιώτης, Αθήνα 1994, σ. 230-231.
32. Ας σημειωθεί ότι ο θεσμός των ενιαίων διδακτικών εγχειριδίων για τα σχολεία, καθιερώθηκε μόλις το 1907. Για τον τρόπο έγκρισης των διδακτικών εγχειριδίων από τις αρμόδιες επιτροπές του υπουργείου και για τις διαβλητές και πελατειακές διαδικασίες που χαρακτήριζαν αυτές τις εγκρίσεις, βλ.

- Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς / σειρά «Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας», Αθήνα 1988, σ. 20-23.
33. Παράδειγμα αποτελεί το έργο *Ο Πέτρος ή Ο Ελληνόποις του Δημοτικού Σχολείου*, έργο αγνώστου με τα αρχικά Α. Π. Β. και δημοσιευμένο στην Ερμούπολη της Σύρου το 1873.
 34. Ο πλήρης κατάλογος των διδακτικών εγχειριδίων ιστορίας (και γεωγραφίας) των ετών 1834-1914 δημοσιεύτηκε από τη Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία*, ό.π., σ. 593-734.
 35. Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος, *Ελληνική ιστορία βιογραφικώς συντεταγμένη προς χρήσιν των παιδών*, Σμύρνη 1870. Αγάπη Λαμπίση, *Ιστορικά αποσπάσματα της αρχαίας Ελλάδος*, Αθήνα 1873.
 36. Από το 1870 και μετά, έντονη δραστηριότητα για την αναμόρφωση της παιδείας αναπτύσσουν πολλά σωματεία και σύλλογοι, όπως ο «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», ο «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος» και ο «Σύλλογος κυριών υπέρ της γυναικείας παιδείσεως». Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ-2, Αθήνα 1986, σ. 210.
 37. Για τη σημασία της δημιουργίας και της δράσης των διάφορων συλλόγων και σωματείων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η ιστορία και το κοινό της στον 19ο αιώνα. Από τις πανεπιστημιακές αίθουσες στους συλλόγους», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Δ Διεθνές συνέδριο ιστορίας, Πρακτικά, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης & Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, τόμ. Α, σ. 224 κ.ε.
 38. Η Αικατερίνη Λασκαρίδου (Χρηστομάνου) διατέλεσε διευθύντρια του Ελληνικού Παρθεναγωγείου (Σχολή Χίλλ) από το 1867 έως το 1887. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ό.π., σ. 208-209. Ας σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης Κουρτιδής είχε δημοσιεύσει σχετικό άρθρο στην *Εστία*: «Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου», περ. *Εστία*, 24 (1887), τχ. 606, σ. 513-518.
 39. Η Σαπφώ Λεοντιάς ήταν την εποχή εκείνη διευθύντρια του παρθεναγωγείου «Αγία Φωτεινή» στη Σμύρνη. Για τη ζωή της βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη & Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*. ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ-9, Αθήνα 1987, σ. 21-22.

40. *Cinq semaines en ballon* (1863).
41. Για την ελληνική θεματολογία στο έργο του Ιουλίου Βερν, βλ. Ουρανία Πολυκανδριώτη, «Όψεις της Ελλάδας στο έργο του Ιουλίου Βερν», περ. *Σύγκριση / Comparaison*, 17 (2006), σ. 179-190.
42. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία*, ό.π., σ. 39-40.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προσφώνηση: Κατιάννα Μίχα	9
Χάρης Αθανασιάδης, <i>Αλέξανδρος Δελμούζος και Αλέξης Δημαράς. Η αρχή και το τέλος του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού</i>	11
Αλεξάνδρα Πατρικίου, <i>Ανάλεκτα Αλέξανδρου Δελμούζου. Το χρονικό μιας μαθητείας</i>	25
Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, <i>«Τις δε έδωκε γυναιξίν υφάσματος σοφίαν ή ποικιλτικήν επιστήμην;»</i>	33
Ευαγγελία Καλλεράντε, <i>Βιογραφική ανάλυση στην εκπαιδευτική έρευνα. Τεχνικές ανάδυσης της μικροϊστορίας της εκπαιδευτικής πολιτικής</i>	47
Παναγιώτης Γ. Κιμουρτζής, <i>Πολυαφηγηματικές προσεγγίσεις. Μόδα ή νέα επιστημονική συνθήκη;</i>	73
Δημήτρης Μαρωνίτης, <i>Αρχαιογλωσσία-Νεογλωσσία και ο ρόλος της μετάφρασης στη Μέση Εκπαίδευση</i>	93
Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, <i>Η ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Αποτιμήσεις και προοπτικές</i>	103
Παντελής Κυπριανός, <i>Πρόσληψη των ξένων εκπαιδευτικών συστημάτων στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια (1889-1976). Ένας διάλογος με κείμενα του Αλέξη Δημαρά</i>	125
Βασίλης Κουλαϊδής & Κώστας Δημόπουλος, <i>Οι «μικρές» παιδαγωγικές έρευνες του Αλέξη Δημαρά. Βήματα σε μια πορεία κατανόησης της νεοελληνικής εκπαίδευσης</i>	141

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Παναγιώτης Νούτσος, <i>Η ελληνική εκπαίδευση στο στόχαστρο των θιασωτών του «χριστιανισμού ως κοινωνικού αναμορφωτή»</i> . Ξανά για τον Απόστολο Μακράκη;	177
Βασίλης Πασχάλης, <i>Χαρτί, καλαμάρι, υπολογιστής</i> . Σχόλια πάνω στη διαδοχή των μέσων στην εκπαίδευση	199
Ουρανία Πολυκανδριώτη, <i>Η λογοτεχνία για παιδιά κατά τον 19ο αιώνα</i> . Από την ηθική στην εθνική αγωγή	213
Τζιάνα Τσαίλακοπούλου, <i>Από τα Αρχαία στα Νέα και πίσω</i>	233
Άννα Φραγκουδάκη, <i>Η ιστορία της εκπαίδευσης και η ιστορία</i>	245
ΣΥΝΤΟΜΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ	255